

- Maslov, M. 2016. Proslavlennyj Po-2: «nebesnyj tihohod», «kofemolka», «choknutyj budil'nik» [The The Glorious Po-2: «Heavenly Slajodok», «Coffee Grinder», «Crazy Alarm Clock»]. Moskva.
- Mihalenko K. F. *1000 nochnyh vyletov [1000 Night Missions]*. Moskva.
- Nemirovski, I. 2006. Francuzskaja sjuita [French Suite]. Perevod s fr. O. Kozhevnikovoj, M. Kozhevnikovoj. Moskva: Tekst.
- Rakobol'skaja, I. & Kravcova, N. 2005. *Nas nazyvali nochnymi ved'mami. Tak voeval zhen-skij 46-j gvardejskij polk nochnyh bombardirovshhikov [We Were Called Night Witches. The Women's 46th Guards Regiment of Night Bomber Fought in Such Way]*. Moskva: Izdatel'stvo MGU.
- Rychkova, M. 2001. Zhenskoe dvizhenie 1917-go goda [Women's Movement of 1917. Memories]. Moskva.
- Urok-rekviem za vtrachenoiu yunistiu. 2016. [Online]. Available from: <https://tinyurl.com/y86nlfpy> [Accessed: 01.04.2017].
- Central'nyj arhiv Ministerstva oborony (CAMO). F. 33. Op. 793756. D. 31.
- Chechneva, M. 1976. Nebo ostaetsja nashim [The Sky Remains under Our Control]. Moskva.
- Shkadov, I. N., red. 1988. *Geroi Sovetskogo Sojuza. Meklin (Kravcova) Natal'ja Fedorovna [Heroes of the Soviet Union. Meklin (Kravtsova) Natalya Fedorovna]*. Moskva: Voenyzdat.

УДК 93341.32

DOI: 10.20535/2307-5244.46.2018.136741

Ш. Ш. Рамазанов

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

КИЇВСЬКА СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ

Kyiv Strategic Offensive Operation

У статті розглядається одна з найважливіших військових операцій — Київська, яка поклала початок звільненню України від німецьких військ під час Другої світової війни. Автор робить висновок про те, що за військово-політичним та стратегічним задумом Київська наступальна операція не має аналогів серед військових операцій всесвітньої військової історії.

Ключові слова: Київська стратегічна наступальна операція, Друга світова війна, Правобережна Україна.

The article considers one of the most important military operations — Kyiv strategic offensive operation, which laid the foundation for the liberation of Ukraine from German troops during the Second World War.

The author notes that the liberation of Kyiv is not limited only to the Kyiv offensive operation. In fact, there were several such operations. The liberation of Kyiv is unique operation in the military history.

The liberation of Kyiv consisted of several strategic and offensive operations that took place in several stages. These were fighting at the Bukrinsky bridgehead, forcing the Dnipro river, several attempts to break through the enemy fortifications and finally the liberation of Kyiv.

The German Command paid a lot of attention to Dnipro river line. The Supreme Main Command of the Soviet Armed Forces knew about it and emphasized on the need to seize the right bank of the bridgeheads, which would allow to deploying troops for an offensive on right-bank Ukraine.

It should be emphasized that despite numerous scientific publications and memoirs on this subject there is no common approach in historiography to the interpretation of the main stages of the struggle for the liberation of Kyiv during Second World War. Therefore, the fighting during September and October 1943, which initiated the liberation of right-bank Ukraine from the German invaders, remains unheeded.

The author reached a conclusion that according to its military-political and strategic planning, the Kyiv offensive operation is unique in world military history.

Keywords: Kyiv strategic offensive operation, World War II, right-bank Ukraine.

Київська стратегічна наступальна операція увійшла в історію Другої світової війни як складова частина стратегічних операцій на радянсько-німецькому фронті, взірць військового мистецтва, котра заклала початок не тільки визволенню Правобережної України, а й остаточному звільненню всієї території України від ворога.

В історичній літературі усталилася думка, що визволення столиці України — це результат успішної Київської наступальної операції 3–13 листопада 1943 р. Це не викликає заперечень, однак, на думку автора, такий спрощений підхід дещо звужує уявлення не тільки про масштаби бойових дій, а й про реальну ціну перемоги, бо фронтових наступальних операцій, за мету яких ставилося визволення Києва, насправді було кілька. Як слушно зазначають відомі дослідники історії Другої світової війни В. Грицюк та О. Лисенко у статті «Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту», «для повноти картини складовими київської стратегічної наступальної операції слід вважати фронтові операції в хронологічних межах від 11 жовтня до 13 листопада 1943 року» (Грицюк, В. & Лисенко, О. 2013).

Мета статті — висвітлити етапи проведення і визначити хронологічні рамки Київської стратегічної наступальної операції, яка розпочалася, на думку автора, в другій декаді жовтня й завершилася 13 листопада 1943 р.

Ця битва складалася з кількох стратегічних і фронтових наступальних операцій, що здійснювалися у два етапи. Першим стала Чернігівсько-Полтавська наступальна операція (26 серпня — 30 вересня 1943 р.), метою якої було визволити Лівобережжя України, вийти до Дніпра в середній течії, форсувати ріку з ходу й захопити плацдарми на правому березі (Гончаров, В. 2006). Цю операцію проводили війська Центрального (командувач — генерал армії К. Рокосовський), Воронежського (командувач — генерал армії М. Ватутін) та Степового (командувач — генерал армії І. Конєв) фронтів. Аби прискорити розгром німців, до складу першого ешелону Воронежського фронту Ставка передала 3-ю гвардійську танкову армію під командуванням генерал-лейтенанта П. Рибалка та три окремі танкові корпуси (Король, В. 2012).

За військово-політичним і стратегічним задумом, визволення Києва не мало аналогів серед воєнних конфліктів у світовій воєнній історії. По-перше, радянські війська мали подолати досить складний природно-географічний чинник, де ширина р. Дніпро місцями сягає 3,5 км, глибина — 12 м, а правий берег переважає над низьким лівим. На картах гітлерівського генштабу дніпровські укріплення одержали назву «Східного валу». По-друге, на лівому березі Дніпра зосередилися значні сили вермахту.

Знаючи, які великі надії покладало німецьке командування на водний рубіж Дніпра — головної частини «Східного валу», Ставка Верховного Головнокомандування ще на початку вересня вказала на необхідність форсувати його з ходу й захопити на правому березі плацдарми, які дали б змогу розгорнути сили для наступу на Правобережній Україні. У директиві Ставки від 9 вересня наголошувалося, що під час подальших бойових операцій війська долатимуть чимало водних перешкод. Швидко і рішуче форсування рік, особливо великих, подібних до Дніпра та Десни, матиме велике значення для подальших успіхів радянських військ (Грылев, А., ред. 1968). Тож головні зусилля Ставка вирішила зосередити у київському напрямі для розгрому одного з найпотужніших угруповань ворога, розітнути стратегічний фронт противника і створити загрозу його угрупованню, яке діяло на Донбасі.

З самого початку Дніпровської епопеї почалася битва за плацдарми. У другій декаді вересня 1943 р. війська Центрального, Воронежського та Степового фронтів, до складу яких на початку наступу на Лівобережній Україні входило 16 загальновійськових і 3 танкові армії, у яких налічувалося 114 дивізій, 15 танкових корпусів та 3 повітряні армії, на фронті протяжністю 750 км від Лоева до Запоріжжя вийшли до Дніпра. Розгорнулася битва за подолан-

ня найбільшої водної перешкоди на радянсько-німецькому фронті та визволення Києва і Правобережної України. З 22 по 30 вересня війська Центрального, Воронежського та Степового фронтів вийшли до Дніпра і з ходу форсували його, захопивши низку плацдармів (Кривошеєв, Г. & Андронников, В. & Суриков, П. 2010).

Воронезький (1-й український) фронт розгорнув наступ на Київ з Букринського плацдарму, який захопили ще 22 вересня. Того самого дня форсувати ріку в Букринському закруті Дніпра почали передові частини 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта П. Рибалка, які протягом дня, вибивши німців, захопили с. Григорівка й закріпилися на підступах до нього.

Варто зазначити, що місцевість у районі форсування була надзвичайно складною: правий берег ріки — уривистий, крутий, заввишки 60–80 м, а біля Григорівки — до 150 м, що допомагало проглядати підходи радянських військ до Дніпра й вести прицільний потужний вогонь. Місцевість на Букринському закруті лісиста, пересічена глибокими ярами. До того ж резервні переправні засоби фронту суттєво відставали від передових частин. Отже, всі ці чинники загалом значно ускладнили переправу радянських військ і захоплення плацдармів на правому березі та призвели до колосальних втрат на Букринському плацдармі з 22 вересня до кінця жовтня (Соколюк, С. 2013).

Колосальними були втрати в боях за Букринський плацдарм протягом усього жовтня, особливо 12–15 і 21–28 жовтня. Противнику вдалося міцно затиснути радянські війська в Букринському вигині, чому сприяли також складні умови місцевості. Всього з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли Ставка ухвалила розпочати нову операцію з Лютізького плацдарму, загинуло близько 240 тис. радянських воїнів (Король, В. 2005).

29 вересня 1943 р. командування Воронежського фронту отримало завдання: у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту ліквідувати угруповання противника в районі Києва; після виходу на лінію Ставище, Фастів, Біла Церква наступати далі головними силами в загальному напрямку на Бердичів — Жмеринка — Могилів-Подільський. Командувач фронту вирішив розгромити угруповання ворога в районі Києва й оволодіти столицею України, завдаючи головного удару з Букринського плацдарму і допоміжний — з плацдармів на північ від Києва (Грицюк, В. & Лисенко, О. 2013).

На початок жовтня Воронежський фронт займав плацдарми на правому березі Дніпра на північ (найбільший — Лютізький: війська 38-ї армії) та південь від Києва (найбільший — Букринський: з'єднання й частини 27-ї, 40-ї, 47-ї загальновійськових і 3-ї гвардійської танкової армії). 5 жовтня з Центрального до Воронежського фронту передали війська, розташовані на північ

від Лютіжа: 13-ту армію (дислокувалася на схід від м. Чорнобиль) і 60-ту армію (дислокувалася в районі н. п. Димер) (Горелов, В. & Грицюк, В. 2013).

Протягом жовтня Воронежський (перейменованій з 20 жовтня в 1-й Український) фронт закріпився на плацдармах на правому березі Дніпра. Двічі, 12–15 жовтня і 21–23 жовтня, війська фронту переходили в наступ на південь від Києва на Букринському плацдармі, але значних успіхів не досягли. На північ від Києва з 11 по 17 жовтня війська 38-ї армії розширили Лютізький плацдарм, а з'єднання та частини 60-ї армії розширили плацдарм у районі Димера.

У фронтівій наступальній операції першими завдавали удару армії правого крила фронту. Ударне угруповання правого крила фронту в складі 38-ї армії (командувач генерал-полковник — К. Москаленко) з доданим 5-м гвардійським танковим корпусом (Лютізький плацдарм) і 60-ї армії (командувач — генерал-лейтенант І. Черняхівський) з доданим 1-м гвардійським кавалерійським корпусом (Димерський плацдарм) з 11 по 17 жовтня 1943 р. проводило наступальну операцію. За задумом, війська 38-ї армії з Лютізького плацдарму (51-й стрілецький корпус з півночі, а 50-й стрілецький корпус з півдня) мали концентричними ударами оволодіти Києвом, а війська 60-ї армії — посилювати удар з району Димерського плацдарму по київському угрупованню ворога зі складу 4-ї танкової армії.

Частини 50-го стрілецького корпусу 11 жовтня оволоділи н. п. Гута-Межигірська. Проте перший день наступу істотних успіхів не приніс. 12 жовтня запеклі бої вели війська 13-ї армії (командувач — генерал-лейтенант М. Пухов) у районі Карпіловського плацдарму й на ділянці фронту від р. Тетерів до Лютіжа. Сильних втрат від ударів авіації противника зазнав 1-й гвардійський кавалерійський корпус. 38-а армія незначно розширила плацдарм на західному березі р. Ірпінь в районі н. п. Синяк.

13 жовтня 5-й гвардійський танковий корпус просунувся на південь уздовж західного берега р. Ірпінь до Гостомеля. Однак сильна протидія противника військам 50-го і 51-го стрілецьких корпусів завадила танкістам розвинути успіх. Німці прорвалися до Лютіжа, вибити їх вдалося лише 14 жовтня. 15 жовтня на ділянці на північній захід від н. п. Карпиловка противник оточив частину сил 13-ї армії. Спроби наступати 16 жовтня не мали успіху.

17 жовтня війська 60-ї армії вели запеклі бої. 38-а армія просунулася на південь на 3–5 км і дещо розширила Лютізький плацдарм (Горелов, В. & Грицюк, В. 2013).

У зв'язку з великими втратами й неможливістю прорвати оборону противника війська 60-ї і 38-ї армій отримали завдання перейти до оборони. 1-й гвардійський кавалерійський корпус виводили в 2-й ешелон сил фрон-

ту. Ставало зрозуміло, що наступальна операція 60-ї і 38-ї армій з оволодіння Києвом зазнала невдачі (Платонов, С., отв. ред. 1951).

Одночасно з бойовими діями на Лютізькому плацдармі проходили напружені кровопролитні наступальні бої на південь від київського угруповання військ противника.

Головне угруповання військ лівого крила Воронежського (1-го Українського) фронту в складі 40-ї армії (командувач — генерал-полковник К. Москаленко), 27-ї (командувач — генерал-лейтенант С. Трохименко) і 47-ї (командувач генерал-лейтенант — П. Жмаченко) армій, 3-ї гвардійської танкової армії (командувач — генерал-лейтенант танкових військ П. Рибалко) і 2-ї повітряної армії (командувач — генерал-лейтенант авіації С. Красовський) наступальну операцію проводило 12–15 жовтня 1943 р. Її головним завданням було розширити Букринський плацдарм до стратегічних розмірів, вийти силами з'єднань 3-ї гвардійської танкової армії в район Білої Церкви та Фастова і визволення Києва.

По військах лівого крила Воронежського фронту, які наступали, німці відкрили сильний артилерійський і мінометний вогонь, активно задіяли авіацію, контратаки танків та піхоти. За період операції війська Червоної Армії зазнали величезних втрат в особовому складі, бойовій техніці й озброєнні. Втрати були настільки великі, що Ставка ВГК 15 жовтня скасувала наступ ударного угруповання фронту з Букринського плацдарму і поставила завдання перейти до оборони.

Ці дві наступальні операції ударних угруповань правого та лівого крил Воронежського фронту проходили одночасно й виявилися дуже кровопролитними, але безрезультатними. Наступ військ Воронежського фронту з 12 по 15 жовтня 1943 р. на Букринському плацдармі та з 11 по 17 жовтня північніше від Києва не досяг мети. Не було прорвано оборону противника, він наполегливо чинив опір, активно контратакуючи радянські війська. Війська фронту домоглися лише незначного розширення плацдармів на правому березі річки Дніпра північніше від Димера на фронті 60-ї армії, в районі Лютіжа безпосередньо північніше від Києва на фронті 38-ї армії та в районі Букринського плацдарму на лівому крилі фронту (Горелов, В. & Грицьок, В. 2013).

В період з 21 по 23 жовтня 1943 р. з Букринського плацдарму проводилася третя жовтнева наступальна операція військ 1-го Українського фронту. 21 жовтня підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії кинули на прорив тактичної глибини оборони противника, 47-й корпус 40-ї армії вклинився в оборону противника і з'єднався з частинами 52-го стрілецького корпусу. 6-й і 7-й гвардійські танкові корпуси до кінця дня вели бої на підступах до н. п. Ульяники та Липовий Ріг і просунулися за день на 5 км. Правофлангові з'єднан-

ня 27-ї армії на змогли оволодіти н. п. Ромашки (Шейн, Д. 2009). Війська 47-ї армії успіху не мали. Противник ввів у бій у районі н. п. Уляники, Липовий Ріг танкову дивізію СС «Дас Райх» (Горелов, В., Грицюк, В. 2013).

22 жовтня на головному напрямку 6-й і 7-й гвардійський корпуси атакували німців у взаємодії з піхотою 40-ї армії. Німці чинили запеклий вогневий опір і активно контратакували радянські війська. На кінець дня війська 40-ї і 3-ї гвардійської танкової армії не тільки не просунулися вперед, але були змушені залишити кілька тактично важливих висот. 22 жовтня не мали успіхів у просуванні 27-а і 47-а армії.

23 жовтня на усій ділянці 40-ї армії противник вів розвідку боєм і наприкінці дня перейшов у наступ у напрямку н. п. Ходорів. У наступі брали участь один полк 34-ї піхотної дивізії, частина сил танкової дивізії СС «Райх» і 72-а піхотна дивізія.

З урахуванням втрат і неможливістю подолати сильну німецьку оборону командувач фронту вночі 23 жовтня припинив наступальну операцію і наказав військам перейти до оборони.

Таким чином, у ході цих трьох наступальних операцій 11–17 жовтня з Лютьцького плацдарму, 11–15 та 21–23 жовтня з Букринського плацдарму, війська Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. зазнали значних втрат в особовому складі, озброєнні й бойовій техніці, а успіху в бойових діях над частинами і з'єднаннями групи армій «Південь» не досягли. (Горелов, В. & Грицюк, В. 2013).

Всього з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли було прийнято рішення Ставки ВГК розпочати підготовку нової операції з Лютьцького плацдарму, загинуло 240 тис. радянських воїнів (Король, В. 2005).

Аналіз засвідчує наявність різних підходів до втрат Червоної Армії на Букринському плацдармі. Частина дослідників оперує цифрою втрат — 40 тис. радянських воїнів, інші — від 150 до 200 тис., більшість же дослідників стверджує, що на Букринському плацдармі загинуло понад 230–250 тис. воїнів (Сімперович, В. 2013).

23 жовтня М. Ватутін одержав наказ Ставки змінити план Київської операції. В розмові по ВЧ-зв'язку з командувачем 1-го Українського фронту Сталін наголосив: «...ударом із півдня Київ вам не взяти. А тепер подивіться на Лютьцький плацдарм, який розміщений на північ від Києва і перебуває в руках 38-ї армії. Хоча він і менший, але місцевість там рівнинна, що дасть змогу використати велику кількість танків. Звідси буде легше оволодіти Києвом» (Емельянов, С. & Мощанский, И. 2005). Наступного дня Ставка надіслала на ім'я свого представника маршала Г. Жукова і командувача фронту генерала армії М. Ватутіна відповідну директиву. В ній було наказано: «Здійс-

нити перегрупування військ 1-го Українського фронту, щоб посилити праве крило фронту, маючи на меті найближче завдання — розгромлення кийвського угруповання ворога й оволодіння Києвом» (Емельянов, С. & Мощанский, И. 2005).

Основна ідея нової операції полягала в тому, що наступ із плацдарму північніше від Києва, який доти був допоміжним, перетворювався на головний. Одночасно мали тривати бойові дії на Букринському плацдармі, щоб ввести в оману противника і скувати якомога більші сили нацистів.

За оперативно-тактичним задумом новий план операції не мав аналогів в історії воєн. За 8–10 днів війська з Букринського плацдарму мали форсувати марш на відстані 150–200 км, переправитися через Десну і знову через Дніпро — на Лютізький плацдарм. Щоб приховати від нацистів відхід від Букринського плацдарму на північ, виготовили й розставили велику кількість макетів танків і гармат. Зробили це досить майстерно, ворожа авіація та артилерія постійно їх обстрілювали аж до переходу в наступ 1-го Українського фронту (Левітас, Ф. 2012).

Згадуючи битву за Київ, заступник командувача 1-го Українського фронту генерал А. Гречко писав: «У ніч на 26 жовтня почалося перегрупування. Під страшною зливою непомітно знімалися зі своїх позицій на Букринському плацдармі танкові, стрілецькі, артилерійські та інженерні частини. Переправившись на лівий берег Дніпра, вони таємно зосереджувалися вказаних їм районах і, дочекавшись ночі, почали марш уздовж лінії фронту, в район Лютізького плацдарму. Замість виведених бойових машин розставляли макети танків, обладнували підставні вогневі позиції артилерійських батарей. Війська і штаби відходили з плацдармів, а частина їхньої радіостанції на звичайному місці продовжувала звичайний радіообмін. Командний пункт 3-ї гвардійської танкової армії, яка пішла, не залишав місця на Букринському плацдармі до 5-ї години 28 жовтня» (Гречко, А., 1973).

Загальновійськові, танкові й артилерійські з'єднання виходили на рубіж атаки за два — три дні до початку наступу. Всі нові підрозділи тимчасово ховались у лісах, які займали третину площі плацдарму. Операція на Лютізькому плацдармі була розрахована на раптовість, що не давало можливості вжити ефективних заходів у відповідь. Вихід військ 1-го Українського фронту на Лютізький плацдарм став для німців повною несподіванкою. Німецький штаб групи армій «Південь» не зумів розкрити нового оперативного плану радянського командування. Лише наприкінці жовтня німецьке командування почало виявляти ознаки занепокоєння. Втім, ні мети перегрупування, ні його масштабів, ані часу активних бойових дій ворогу встановити не вдалося (Емельянов, С. & Мощанский, И. 2005).

Навіть, коли радянські війська перейшли у наступ північніше від Києва, Манштейн не зразу розгадав задум радянського командування: чи це новий генеральний радянський наступ, чи Червона Армія хоче захопити західніше від Дніпра новий плацдарм.

Наступ військ 1-го Українського фронту почався 1 листопада 1943 р. ударом 40-ї і 27-ї армій з Букринського плацдарму на Кагарлик — Білу Церкву. Він не набув розвитку, але скував значні сили ворога і дезорієнтував німецьке командування щодо напрямку удару. Німці вирішили, що це нова радянська операція і почали підтягувати резерви з інших ділянок фронту. В результаті різноманітних перегруповань на Лютізькому плацдармі радянські війська мали перевагу в піхоті у 3 рази, артилерії — в 4,5 рази, танках — у 9 разів (Левітас, Ф. 2012). Скориставшись цим, уранці 3 листопада після 40-хвилинної артилерійської й авіаційної підготовки розпочало атаку з Лютізького плацдарму головне угруповання фронту — 60-та і 38-а армії з 5-м гвардійським танковим корпусом у загальному напрямку Фастів — Бердичів.

Ставка з огляду на важливе значення Київської операції ввечері 3 листопада передала командувачу 1-го Українського фронту наказ, у якому вимагала «операцію, почату на правому крилі фронту, не затягувати, тому що кожний зайвий день дає тільки перевагу супротивнику, даючи йому змогу зосереджувати сюди свої сили, користуючись гарними дорогами. Тоді як у нас зруйновані супротивником дороги ускладнюють і обмежують маневр» (Грылев, А., ред. 1968). Ставка також вимагала «не пізніше, ніж 5 листопада перерізати залізницю Київ — Коростень на схід чи на захід від річки Ірпінь залежно від обстановки і не пізніше 5 листопада оволодіти столицею республіки» (Грылев, А., ред. 1968).

Для нарощування сили удару ввечері 4-го листопада у бій ввели 3-ю гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавкорпусом. 5 листопада намітився різкий перелом у ході битви за Київ. 60-а армія Черняхівського вже обійшла Київ із південного заходу. Злякавшись оточення, німці почали відходити з боями з району Києва. Армія Москаленка долала ворожий опір у передмістях. Вранці 6 листопада війська 1-го Українського фронту вибили противника з Києва і до кінця 12 листопада вийшли на лінію Чорнобиль Малин, Черняхів, Житомир, південніше Фастова й Обухова (Бережинський, В., 2005).

6 і 7 листопада 1943 р. війська продовжили потужний наступ, проходячи понад 50 км за день. Після визволення Києва напрямки головного удару дещо розпоршилися: армії 1-го Українського фронту одночасно йшли у наступ на Коростень — Житомир — Фастів. На стику між радянськими військами, що наступали, Манштейн і завдав контрудару, але радянський наступ тривав. 13 листопада, відбиваючи контрудари німців, війська 1-го Ук

раїнського фронту оволоділи Житомиром. 15 листопада велике танкове угруповання німців перейшло в контрнаступ. У ході запеклих боїв ворогу вдалося потіснити війська 60-ї і 38-ї армій, які змушені були залишити Житомир і відійти на лінію Черняхів — Брусилів — Фастів (Левітас, Ф. 2012).

У грудні противник завдав ударів на Малин, але істотних успіхів не досяг. Радянські війська відійшли від Черняхова на лінію Коростень — Малин — Радомишль. Німці не змогли досягти істотних успіхів і вийти до Києва. Вони зазнали величезних втрат у людях і техніці. До 22 грудня 1943 р. наступальні можливості ворожого угруповання закінчились (Горелов, В. & Грицюк, В. 2013).

Таким чином, у другій половині грудня 1943 р. завершилася Київська операція, яку офіційно розділяють на Київську стратегічну наступальну (3–13 листопада 1943 р.) та Київську оборонну (13 листопада — 22 грудня 1943 р.) операції. Попри численні наукові публікації, мемуарну літературу з теми, єдиних підходів до трактування основних етапів боїв за Київ історіографія ще не виробила. Так, В. Король вважає, що боротьбу радянських військ на Букринському плацдармі можна розділити на два етапи: утримання та розширення плацдарму (1–11 жовтня 1943 р.); подальші бойові дії (12 жовтня — початок листопада 1943 р.) (Король В. 2003). З такою періодизацією не погоджується В. Симперович, який зазначає «не зрозуміло, куди, наприклад, зникли бої кінця вересня 1943 р.». Основні етапи боїв на Букринському плацдармі більш повно висвітлили автори книги «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України — місто-герой Київ»: форсування Дніпра і захоплення плацдармів (22–30 вересня 1943 р.); утримання та розширення плацдармів (1–11 жовтня 1943 р.); спроби прорвати укріплення та вийти до Києва; визволення Києва (3–6 листопада 1943 р.) (Симперович, В., 2013). Відомі українські дослідники В. Горелов, В. Грицюк, О. Лисенко вважають, що першому етапу (3–13 листопада 1943 р.) операції за визволення Києва доцільно дати інші хронологічні рамки — Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту (11 жовтня — 13 листопада 1943 р.). У ході цієї стратегічної операції провели чотири фронтові наступальні операції (11–17 жовтня з Лютізького плацдарму, 12–15 і 21–23 жовтня з Букринського плацдарму) груп армій Воронежського (1-го Українського фронту), 3–13 листопада війська фронту перегрупували з Лютізького плацдарму.

Провівши перегрупування і перейшовши в наступ з Лютізького плацдарму 3 листопада, радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили столицю України — м. Київ; провели кровопролитні оборонні бої проти німецьких з'єднань, які контрнаступали, та 22 грудня 1943 р. просунулися вглиб до 150 км у західному напрямку і захопили важливий стратегічний плацдарм на

Дніпрі, довжина якого перевищила по фронту 500 км. Так було створено умови того, щоб завдати нових ударів по німецьких з'єднаннях на Правобережній Україні.

Отже, бої з 22 по 30 вересня, три жовтневі наступальні операції 1943 р. довго залишалися осторонь уваги дослідників, хоча вони, на наш погляд, багато значили для визволення Києва і успішного завершення Київської стратегічної наступальної операції Воронезького (1-го Українського) фронту (3–13 листопада 1943 р.). Не відкидаючи офіційного погляду дослідників, які розділяють Київську наступальну операцію на два етапи, ми вважаємо, що включення у хронологічні рамки Київської стратегічної наступальної операції боїв за плацдарми 22–30 вересня і трьох фронтових операцій, проведених 11–17 жовтня з Лютізького плацдарму, 12–15 і 21–23 жовтня з Букринського плацдарму, на нашу думку, має право на існування в історіографії при дослідженні проблематики Київської стратегічної наступальної операції, наступальних стратегічних і фронтових операцій 1943–1944 рр. на теренах України.

Бережинський, В. 2005. Київська наступальна операція 1943 року. *Україна в полум'ї війни 1941–1945*. К.: Україна. Розд. 2.

Грицюк, В. & Лисенко, О. 2013. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту. *Віче*. № 21. [Online]. Режим доступу: <https://tinyurl.com/y7u6alxp>

Гончаров, В. 2006. *Битва за Дніпр. 1943 г.* М.: АСТ. Хранитель.

Горелов, В. & Грицюк, В. 2013. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня — 13 листопада 1943 р.). *Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської конференції м. Київ, 31 жовтня 2013 року. Збірник наукових праць. С. 20–33.

Грылев, А. ред. 1968. *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны*. Вып. 3. (январь — декабрь 1943 г.). М.: Воениздат.

Гречко, А. 1973. *Освобождение Киева*. М.: Знание.

Емельянов, С. & Мошанский, И. 2005. *Освобождение Киева. Действия войск 1-го Украинского фронта 3 ноября — 23 декабря 1943 года*. М.: БТВ.

Король, В. 2012. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянини*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції м.Київ, 15 березня 2012 р. Науковий збірник. С. 589–596.

Король, В. 2003. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки). *Воєнна історія*. № 5–6. С. 25–38.

Король, В. 2005. Визвольні бої Червоної Армії на території України (1943–1944 рр.). *Український історичний журнал*. № 1. С. 16–34.

Кривошеев, Г. & Андронников, В. & Суриков, П. 2010. *Россия и СССР в Войнах XX века. Книга о потерях*. М.: Вече.

Левітас, Ф. 2012. *Друга Світова війна: Український вимір*. К.: Наш час.

Соколюк, С. 2013. Героїчні дії екіпажу лейтенанта Юрія Сагайдачного у боях на Букринському плацдармі. *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 31 жовтня 2013 року. Збірник наукових праць. С. 141–146.

Сімперович, В. 2013. Київська визвольна епопея: історіографічний аспект. *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 31 жовтня 2013 р. Збірник наукових праць. С. 266–273.

Платонов, С., отв. ред. 1951. *Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении 1943 г. Краткий очерк*. М.: Воениздат.

Шенин, Д. 2009. *Танковая гвардия в бою*. М.: Яуза. Эксмо.

Berezhynskiy, V. 2005. *Kyivska nastupalna operatsiia 1943 roku [Kiev Offensive Operation in 1943]. Ukraina v polum'i viiny 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. Rozd. 2.

Hrytsiuk, V. & Lysenko, O. 2013. *Kyivska stratehichna nastupalna operatsiia Voronezhkoho (1-ho Ukrainskoho) frontu [Kyiv Strategic Offensive Operation of the Voronezh (First Ukrainian) Front]*. *Viche*. № 21. [Online]. Accessed: <https://tinyurl.com/y7u6alxp>

Goncharov, V. 2006. *Bitva za Dnepr. 1943 g. [The Battle for the Dnieper]*. Moskva: AST. Hranitel'.

Horielov, V. & Hrytsiuk, V. 2013. *Kyivska stratehichna nastupalna operatsiia Voronezhkoho (1-ho Ukrainskoho) frontu (11 zhovtnia — 13 lystopada 1943 r.) [Kyiv Strategic Offensive Operation of the Voronezh (First Ukrainian) Front (October 11 — November 13, 1943)]*. *Bytva za Dnipro: Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsyistyskykh zaharbnykiv. Materialy Vseukrainskoi konferentsii m. Kyiv, 31 zhovtnia 2013 roku. Zbirnyk naukovykh prats*. S. 20–33.

Grylev, A. red. 1968. *Sbornik dokumentov Verhovnogo Glavnokomandovaniia za period Velikoy Otechestvennoy vojny [Collection of documents of the Supreme High Command for the period of the Great Patriotic War]*. Вып. 3. (janvar' — dekabr' 1943 g.). Moskva: Voenizdat.

Grechko, A. 1973. *Osvobozhdenie Kiev [The Liberation of Kiev]*. Moskva: Znanie.

Emel'janov, S. & Moshhanskij, I. 2005. *Osvobozhdenie Kiev. Dejstviia vojsk 1-go Ukrainskogo fronta 3 nojabrja — 23 dekabrja 1943 goda [Liberation of Kiev. Actions of troops of the First Ukrainian Front on November 3 — December 23, 1943]*. Moskva: BTV.

Korol, V. 2012. *Bytva za Dnipro: heroizm i trahediia [The Battle for Dnieper: Heroism and Tragedy]*. *Voienna istoriia Serednoi Naddnpianshchyny. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii m. Kyiv, 15 bereznia 2012 r. Naukovyi zbirnyk*. S. 589–596.

Korol, V. 2003. *Bytva za Dnipro i Kyiv: heroizm i trahediia (malovidomi storinky) [The Battle for Dnieper and Kiev: Heroism and Tragedy (Little-Known Pages)]*. *Voienna istoriia*. № 5–6. S. 25–38.

Korol, V. 2005. *Vyzvolni boi Chervonoj Armii na terytorii Ukrainy (1943–1944 rr.) [Liberation Battles of the Red Army on the Territory of Ukraine (1943–1944)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 16–34.

Krivoshchev, G. & Andronnikov, V. & Surikov, P. 2010. *Rossija i SSSR v Vojnah XX veka. Kniga poter' [Russia and the USSR in the Wars of the twentieth century. The book of losses]*. Moskva: Veche.

Levitas, F. 2012. *Druha Svitova viina: Ukrainskyi vymir [Second World War: Ukrainian Dimension]*. Kyiv: Nash chas.

Sokoliuk, S. 2013. *Heroichni dii ekipazhu leitenanta Yurii Sahaidachnoho u boiakh na Bukrinskomu platsdarmi [Heroic Actions of the Crew of Lieutenant Yuriy Sagaidachny in Battles at Bukrin Bridgehead]*. *Bytva za Dnipro. Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsyistyskykh zaharbnykiv. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii m. Kyiv, 31 zhovtnia 2013 roku. Zbirnyk naukovykh prats*. S. 141–146.

Simperovych, V. 2013. *Kyivska vyzvolna epipeia: istoriografichnyi aspekt. Bytva za Dnipro. Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsyistyskykh zaharbnykiv. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii m. Kyiv, 31 zhovtnia 2013 r. Zbirnyk naukovykh prats*. S. 266–273.

Platonov, S., отв. ред. 1951. *Nastuplenie 1-go Ukrainskogo (Voronezhskogo) fronta na Kievskom napravlenii 1943 g. Kраткий очерк [The advance of the First Ukrainian (Voronezh) Front in the Kiev direction in 1943. A brief sketch]*. Moskva: Voenizdat.

Shein, D. 2009. *Tankovaja gvardija v boju [Tank Guard in Battle]*. Moskva: Jauza. Jeksmo.